

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Է.

Ռուբրիկեան Բարստուկեան անկումէն մինչեւ ունեւտամներով դար

Ռուբրիկեան Հարստութեան անկումէն հետեանցները. — Մատենագիրը որ կը բանայ շոր շրջան մը, (Յովհաննէս Երզնկացի). — Միջնադարեան երգիչներու զգրոցը, իրենց նկարագրականը. — Առաջի Շիրակ վանքի. — Հնագոյն միջնադարեան ժողովրդական երգը. — Մոյն զգրոցին հիմնադրիցը, (Կոստանդին Երզնկացի). — Ժ.Բ. դարու երգիչներ, (Խաչատուր Անյառեցի, Ֆրիկ). — Ժ.Ե. զարբերու երգիչներ (Առաջի Սիւնեցի, Մկրտիչ Նազաշ, Յովհաննէս Թուրուբանցի, Գրիգորիս Աղթամարցի). — Սիրոյ երգիչը, (Նազազեան Քուչակ). — Ուրիշ երգիչներ (Յովնաթան Նազաշ). — Թուրուբանի ժողովի երգիչը. — Միտառ նախորդ զգրոցը և Լատինարան հոսանքը. — Բարսթուրկեան Բուրնիացի. — Յովհաննէս Քուչակ. — Ինչ և Լատինարանութիւնը. — Ազգայնական հակահոսանքը, (Եսայի Նչեցի, Յովհաննէս Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի). — Այս շրջանի ժամանակագիրներ (Ստեփանոս Որբէլեան, Մաղաքիա Արեղայ, Միւրթա Արեւիկեցի, Թովմաս Մեծոբեցի). — Դարագլուխ կազմող հեղինակ մը (Առաջի Դավթիժեցի). — Իր արբանակները (Ջաքարիա Սարկաւազ, Աբրահամ կրեապցի). — Ուր կը վերջանայ այս շրջանը,

Ռուբրիկեան Հարստութեան անկումը շնորհաջ հարուածը կու տայ ազգային նըկարագրին ու բարքերուն: Հայ ոգին կ'իջնէ, և այլ ևս պատկանան իմաստ չունի: Նա այլ ևս ազգի մը հոգին չէ, ժողովրդի հոգին մը ոգին է, որ կրնայ մեծ արժանիքներ, տաղանդներ ունենալ՝ բայց որոնք ալ իրեն չեն պատկանիր: Հայութիւնը ուրիշներու ծառայութեան մէջն է, նուազ տացնող բացատրութեամբ, գերութեան մէջ է: Անուանապէս Ռուբրիկեան Հարստութիւնը կ'իյնայ 1375 տարին՝ ուր Եգիպտացիները արշաւելով Կիլիկիա, կը պաշարեն Սիւն ու գերի կը վարեն Լեւոն Ե. բայց իրօք նա ընկած է 1342ին՝ հաւաքնորէն Լեւոն Դ.ի մահուան տարին, որմէ վերջ ազգը չգիտնալով որուն տալ իր գահին ու թագին ժառանգութիւնը, կը ծփայ ընդ մէջ այլ և այլ անզօր կուսակցութիւններու և անկարող ընտրելիներու: Գաղթ, գերութիւն ու գերփութիւն, — ահաւասիկ երեք հարուածները որ երկարատեւ կը ծանրանան հայութեան վրայ և զայն կը վերածեն անշուք, գծուծ վիճակի մը: Ու Բիւզանդական կայսերութեան անկումէն վերջ, մահմէտական հոսանքին աւերքը այնքան կը բարձրանայ, որ անկախ

հայապահանջութիւն մը այլ ևս հետազոտելու է անմատոյց լեռներու ծայր , ամրոցներու մէջ, կամ զանախու անկիւններ՝ ուր զեռ հասած չէ իսլամ ու օսման զօրութիւնը: Այս անբաղադրակիրը ուժին ազդեցութեան տակ, ինչ որ նա զեռ չկորսնցներ, իր քաղաքակրթութեւն հաւատքն ու զօրութիւնն է յայտնուած երկրագործութեան, առետուրի, և առհասարակ միւս բոլոր արուեստներուն մէջ, Հակահոսանքը օսման և իսլամ ազդեցութեան դէմ չսկսիր, բայց եթէ ԺԲ. դարուն:

Մատենագիրը որ ամենէն աւելի պատշաճապէս կը բանայ այս շրջանը՝ է Յովհաննէս Երզնկացին որուն գրուածներուն մէջ յերեան կու գան արդէն բոլոր այն գիծերը՝ որոնք յետոյ նկարագրականը պիտի ըլլային այս շրջանի մատենագրութեան: Երզնկացի կը փակէ նաեւ պատշաճապէս նախորդ ու հին շրջանը:

Ծնած Երզնկա քաղաքը, շուրջ 1250, Յովհաննէս կը մեռնի 1326: Իր ամբողջ կենաց ընթացքին նա շատ կը ճամբորդէ, և կը գտնուի զանազան դիրքերու մէջ, և կ'ընէ մատենագրութիւն մը նոյնքան զանազանեալ որքան եղած էր իր կեանքը: 1280ին կանոնագիրը մը կը գրէ Երզնկայի Ս. Գրիգոր վանքի միաբանութեան համար: 1284 կը բանախօսէ Սիսի մէջ Լեւոն Բ.ի Հեթում և Թորոս որդւոց ասպետութեան կարգը ընդունելուն առթիւ: Նոյն տարին, Թիֆլիզի մէջ երկնային զարդերու վրայ նկարագրի մը կը շարադրէ զոսարժայիս պատանոյն Վաղարշակյ համար, «որ էր որդի կրսեր հոգակաւոր անուն Պարոն Սմէկին, և մայրենի ազգաւ Թոռն մեծ իշխանին Զալային՝ տեառն խաչենոյ»:

Թիֆլիզէն ի դարձին «առաջնորդեաց ինձ հոգին, կ'ըսէ, առ ոտս բարիք նաւ ուղղելի և իմաստուն կատարողպետի»: Այս իմաստունը Սինեաց Գայլեծոր վանքին մեծահոգակ վարդապետն էր, Եսայի Նչեքի, զոր Երզնկացի «գետն Լփիրանէս» կը կոչէ իր յորդառատ գիտութեան համար: 1293ին Սիսի մէջ քերականի մեկնութիւն մը կը նուիրէ Հեթում Բ. Թագաւորին,

ինչպէս 1316 տարին, դարձեալ նոյն քաղաքին մէջ, ձեռք կը զարնէ յառաջ տանելու Մատթէի աւետարանի մեկնութիւն մը, Թերի ձգուած Շնորհալիէ: 1321 Ս. Թովմայ Ագովնացիէն կը Թարգմանէ հայերէն: Յովհաննէս կը մասնակցի իր ժամանակի բոլոր կրօնական ու գրական խնդիրներուն, Նուազ չեն նաև իր շարականներն ու տաղերը. խրատք հասարակաց քրիստոնէից տիտղոսով ոտանաւորներու հաւաքածոյ մ'ունի, ուր Շնորհալիի ոճով՝ տղայոց հաճելի ըլլալ ուզած ըլլալով հանդերձ, շատ շեշտեր կան երգիչներու հոգիէն որ անաժողկելու վրայ է:

Երզնկացի կ'ընդգրկէ այն երեք հոսանքներն ալ որով պիտի շարունակուի գրականութիւնը մինչև ԺԷ. դարը. իրեն մէջ կայ հին գրականութեան աւանդութիւնը, Միաբանասէր եղբարց ծանօթութիւնը, որոնց պետին հետ, Բարթող. եպիսկոպոսին, աշխատեր էր Ագովնացին հայերէն Թարգմանելու, և երգիչներէն՝ որոնք կ'ուզէին ապրիլ ու իրաւունք մ'ունենալ նախընթաց երկու հոսանքներուն քով, որոնցմէ անտեսուած ու արհամարհուած էին:

Երգիչներու դպրոցը՝ որ կը ծաղկի այս շրջանին ու անոր հմայքը կը կազմէ, շատ նկարագրական կէտեր ունի որ զինք կը զատեն Թէ Գողթան երգիչներէն, Թէ շարականներու շարադրողներէն, և Թէ գրաբար պաշտօնական կամ բարձր ըսուած մատենագրութենէն: Գողթան երգիչներու նիւթը ավագային պատմութիւնն էր, որուն վրայ անոնք կ'աշխատէին ինչպէս արդէն բեղմնաւոր հողի մը վրայ. շարականները միշտ կրօնական բովանդակութիւն ունին, պաշտօնական բարձր ըսուած գրականութիւնը ուրիշ ձեւ չէ ունեցած, բայց եթէ կրօնական ընդդիմախօսական ճառեր և պատմութիւն:

Երգիչներու դպրոցը տարբեր ուղղութիւն ունի. միակ նիւթը իրենց գրութեանց՝ իրենց անձն է, իրենց ժամանակին, հանգիստանքներուն, շրջապատին, տրամադրութեանց ու խառնուածքին համեմատ, իրենց կեանքն է, իրենց զգացումները. հանդէպ

բնութեան ու մարդուն: Բայց ասիկայ ճշմարիտ, քնարական բանաստեղծութեան միակ սկզբունքն ալ է, ասոր համար ալ իրենց տուած են իրենց գրուածներուն թուական տոմարներ ձեռք: Իրենց չափերու բնութեան մէջ ազդուած են արար ու պարսիկ բանաստեղծներէ: Իրենց ժամանակի խօսուած հայերէնը կը գործածեն, խառն պարսիկ ու արար բառերով: Իրենց տրամադրութեանց արտայայտութեանց մէջ ստէպ նոյն աշխարհհայեցողութիւններն ունին ինչ որ իրենց դրացի այս երկու ազգերը: Իրենց կը սկսին դարձեալ վէպեր ու նորավէպեր, թարգմանուած կամ յարմարացուած արաբերէնէ և պարսկերէնէ:

Միջնադարեան երգիչներու դպրոցը մեզի կը թուի թէ բացեր է Առաքել Շիրակավանցի որ 1222 Երազանան գիրքը արարերէնէ հայերէն կը թարգմանէ: Սոյն անձը դարձեալ նոյն լեզուէն թարգմանած է Պղնձի քաղաքի պատմութիւնը՝ որ իր ուրոշ ազդեցութիւնն ունեցեր է այս դպրոցի անդամներէն ոմանց աշխարհհայեցողութեանց վրայ: Բայց ինչի ծանօթ առաջին աշուղական երգը 1267—8 տարիէն է ուր անծանօթ երգիչ մը, ոչ առանց քանակ մը հանճարի ու գողտրութեան, կ'եղբերեզէ Լևոն Գ.ի գերութիւնը Եգիպտոսի սուլդանէն:

Աւագ ըզլէոնն ասեմ,

Որ Տաճկաց գունն ընկել գերի:

Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ կոյս

Սուրբ խաչն օգնական Լէոնիս ու ամենուս:

Սուղանն ի մօտան ելել

Իր ոսկի գունտն կու խաղայ:

Խաղաց ի Լէոնն երես,

«Ա՛ռ խազա՛ ու սուր տատայիդ»:

«Լէոն, դու տաճիկ լինիս,

«Ես ու իմ տատաս քէ գերի»:

Լէոնն ի բերդին նըստել

Դաստառակն աչիցն ու կու լար:

«Քէրվանտ որ ի Սիս կ'երթաս՝

«Դուն խապար տանիս պապայիս»:

Ոնց որ պապն ալ զան լըսից

Շատ հեծել քաշից երամով:

Եկաւ ի սուղանն եկաւ,

Շատ գետեր եհան արքնից:

Իսաւ զիր Լեւոն որդին

Ու հասաւ սըրտին մտրտոյնս:

Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ կոյս:

Սուրբ խաչն օգնական Լէոնիս ու ամենուս:

Ինչպէս յանկերգներէն կ'երեւի այս երգը սահմանուած էր երգցուելու և երգցուած է: Բայց ոչ բոլոր այս դպրոցի անդամներուն երգերը կը գրուէին պարզապէս երգցուելու համար: Անոնցմէ ոմանց գիտակցօրէն գրականութիւն կ'ընէին և կ'ուզէին գաղափարներ տարածել, արուեստի գործեր արտադրել և կը գրէին՝ որով հետև ակտը մը կը զգային գրելու:

Այս տեսակ երգիչ մըն է Կոստանդին Երզնկացի որ մեծ փայլ մը կու տայ այս դպրոցին իր զանազան գեղեցիկ քերթուածներովը ու քանի մը վէպերով, ու կերպով մը զայն կը հիմնէ:

Կոստանդին ապրած է ժ.Գ. դարու երկրորդ կիսուն և ժ.Գ. դարուն առաջին քառորդին: Նա եկեղեցական եղած կ'երևի և ժ.Գ. դարուն սկիզբները կը գտնենք զինք իբր կարեւոր անձ մը Երզնկայի վանքերէն մէկուն մէջ: Կը յիշուի իրեն բարեկամ մը Ամիր Փոլին, ինչպէս կը կոչէ ինք, և որուն կը նուիրէ իր ոտանաւորներէն զումանս:

Իր գրուածքները կը շարժեն նախանձը և միանգամայն զարմանքը իր շրջապատին որոնք չէին կրնար մեկնել թէ ինչպէս կը յաջողի գեղեցիկ գրել, առանց մեծ գիտութիւն մ'ունենալու, ինչ որ իրենց համար աստուածաբանութիւնը կը նշանակէր, և իր գրուածները զայլակալական կը գտնէին: Քերթուածի մը մէջ, պարզմտօրէն, կը պատմէ թէ ինչպէս ինք գրել սովորած է: Երբ հնգետասնամեայ պատանի, վանքի մէջ սովորած միջոց միշտ գրելու վրայ կը մտածէր, գիշեր մը երազ կը տեսնէ: Իրեն կ'երեւնայ Քրիստոս փառաց աթոռին վրայ: Կոստանդին՝ սարսափէն, երեսի վրայ գետին կ'իյնայ: Քրիստոս կ'իջնէ աթոռէն ու կու գայ իր կռնակին վրայ քայել ու կոխկոտել: Երբ Կոստանդին կ'արթննայ՝ կը զգայ որ գրեւոր շնորհքն ունի: Բարբարոս այլարանու

Թիւն՝ բացատրելու համար հանճարին ան-
խմանալի ծագումը:

Ստանաւորներէն դուրս, որոնցմէ մեր
ձեռք հասածները մեծ քանակ չեն կազ-
մեր, Կոստանդին գրած կամ պարսկերէնէ
յարմարցուցած է նաև Ֆարմանի Ասման
ոստանաւոր վէպը, ուր կը խօսուի պար-
սիկ իշխանուհւոյ մը և առորհաստանցի աւ-
պետի մը մենամարտութեանց ու սիրային
արկածներուն վրայ: Իրեն է դարձեալ
Հարցմունք Ալիկան նորավէպը որ ազդած
կ'երեւի նաև Հազարամէկ Գիշերներու
պատմութեան մը վրայ: Այս գործը ար-
ձակ է: Մեզի կը ներկայացնէ ասպետ մը
քաջ ու գիտուն, որ աղքատութեան մէջ
իյնալով կը պանդխտի օտար աշխարհ, ուր
կը ծախէ իր հայրն ու մայրը: Յետոյ հա-
րատութեան հասնելով՝ երկուքն ալ կ'ա-
զատէ:

Կոստանդին Ֆարմանի Ասման վէպը և
իր ոստանաւորներէն գոմանա Շահ-Նամէի
շեփով գրած է, այսինքն է մետաստանոս-
նէսի՝ տողը երկու անգամի բաժնուած, ա-
ռաջինը վեց վանկով, երկրորդը հինգ: Այս
չափին իրեն շարժառիթ կ'ըլլայ երգիչ
մը՝ որմէ Շահ-Նամէէն դուռազ մը լսելով,
անոր կշռոյթը վրան կ'ազդէ:

Բարակ զգացումն ու աղուոր իմաստներ
պակաս չեն իր բանաստեղծութեան մէջ:
Քանի մը կտորներու մէջ հրապարակա-
խօսական է ու վարդապետական:

Կոստանդին ժամանակակից է նաև խա-
չատուր կեչառեցին՝ Աղբըսանդրի վարքին
բարաւնութեանց անուանի հեղինակը: —
Սոյն ժամանակներ ապրած է նաև նորա-
նուն բանաստեղծ մը, Ֆրիկ՝ յիշուած իբր
որդի Թազվոշի, եղբայր Դողոնայի: Իրմէ
բաւական թուով քերթուածներ հասած են:
Ալիշան Ֆրիկը գտած է «Երգիչ բարակ
զգացման և ուղիղ մտաց տէր, նարտար
տաղաչափ պէս պէս վանկերով: Գրած-
ները բարոյական խրատն են, բայց սրտով
սփռած»:

Երգիչներով ամենէն աւելի ծաղկած
դարերն են յաջորդ երկու դարերը, ԺԵ ու
ԺԶ.

Առաքել Սիւնեցի քրոջ որդին Գրիգոր
Տուտէղուդոն, և Սիւնեաց գաւառին արք-
եպիսկոպոս, ԺԵ դարու սկիզբները կը
հրատարակէ իր Ալամգիրը որով կարե-
ւոր տեղ մը կը գրաւէ միջնադարեան բա-
նաստեղծութեան մէջ: Սիւնեցիին ոտանա-
ւոր գրուածներուն մէջ Ալամգիրը ամբող-
ջութիւն մը կը կազմէ, տեսակ մը դիւ-
ցագներգեալ պատմութիւն: Գրուածքին
նիւթն է առաջին մարդոյն ստեղծումն ու
անկումը: Տեսակ մը ծրագիր Միլտոնի
գործին: Բայց բաղդաւմամբ անգղիացի
հեղինակին՝ որ երկու դար իրմէ վերջ գրեց,
Սիւնեցիի գործը հիշող այն է ինչ որ են
ձեռագիրներու մանրանկարները մեծ նկա-
րիչներու գործերուն քով: Առաջինները
սոսկ անկերպարան գաղափարներ են, մինչ
երկրորդները կենդանի ու հասուն հրաշա-
կերտներ:

Գիւտերը՝ գոր Առաքել կ'ընէ այս գոր-
ծին մէջ շատ մեծ չին: Ս. Գրոց պատ-
մութիւնն է պարզապէս գոր կ'ընդարձա-
կէ խորհրդածութիւններով, խօսակցու-
թիւններով ու նկարագիրներով: Նկարա-
գիր մ'ունի դոխոց, ազդուած անվտեր-
ներէ, և որ հետուէն Դանտէի էջ մը կը
յիշեցնէ: Ընդարձակ կը բռնէ համեմատու-
թիւնները հին ու նոր կտակարաններու
խորհրդական նմանութեանց և կը ծան-
րանայ իրդին նշանակութեան վրայ որ Ա-
ղամայ խորհելուն պատճառ եղան: Աղամ-
գիրը երեք գիրքէ կազմուած է. վերջի
երկու գիրքերը՝ տարբեր չափերով կրկը-
նութիւններ են առաջին ընդարձակ գրքին:
Երկրորդ գիրքը Ֆարմանի Ասման վէպի
չափովն է գրուած, մինչ առաջինն ու եր-
րորդը ութսունեան են:

Ալամգիրը իբր բանաստեղծութիւն՝ տէր-
տէրութիւն շատ կը բովանդակէ: Բայց նը-
կարագիրներուն մէջ կը գտնուին քանի մը
շատ յաջող բանաստեղծութիւններ թէ ըստ
ձեւին և թէ ըստ չափին, ինչպէս երբ
երկրիս անկերպարան վիճակին համար կը
գրէ

Երկրս անյայտ էր, ' և անպարաստ,
Ջուրն է վերայ նորին տապաւնտ.

Հողմն է վերայ ջրոյն ըզգաստ,
Հօրեն հողմոյն կայր առագաստ:

Կամ երբ Եւայի համար կը գրէ

Մարմնով զերդ զակն էր լուսննկալ,
Եւ թափանցիկ լուսով ծաղկակալ,
Միտքն և հոգին պայծառացեալ
Եւ ինքն ընդ փառս իւր հնազալ:
Արդէս ըզկայծ մարմնով փայլէր,
Չէ լոյս հողոյն յինքն վառէր՝
Եւ երկրորդն լոյսն խառնէր՝
Պէս պէս նըլոյլը ցուեալ հոտէր:

Աղաճգրքի քանի մը կէտերը՝ բաւական
են ցուցնելու թէ Միւնեցի տարրեր ժամա-
նակի ու միջամայրի մէջ կրնար աւելի
մեծ բանաստեղծ մ'ըլլալ Միւտոնի տե-
սակին մէջ: Միւտոնէն երկու դար յառաջ՝
նոյն գաղափարն ու ծրագիրն ունենալ
Միւնեաց մէջ, արդէն շատ բան է:

Մոյն ԺԵ-ԺԶ դարերուն մէջ ուրիշ և
բոլոր երգիչներ ալ, որոնք եղան միանգա-
մայն բարձրաստիճան եկեղեցականներ,
անընդհատ կը յաջորդեն իրարու. ասոնք
են Միւրտիչ Նաղաշ, Յովհաննէս Թլկու-
րանցի և Գրիգորիս Աղթամարցի:

Միւրտիչ ծնած է 1390-1400 Բաղէշի
Պոռ գիւղին մէջ: Բարեկեցիկ հայրը՝ որ
քահանայ էր, իրեն լաւ ուսումն կու տայ:
Միւրտիչ մասնաւորապէս աղէկ գեղագրող
ու ծագկող էր: Հաստատուելով Տիգրա-
նակերտ՝ հոն մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ
թէ այլազգիներէն և թէ Հայոցմէ: Տա-
րինը վերջ նոյն քաղաքին արքեպիսկո-
պոս կը ձեռնադրուի: Առանձինն յիշատա-
կուած են իւր ճոխութիւնը ընծաներ ըն-
դունելուն և ընելուն մէջ, իր մեծագոր-
ծութիւնը, և աղբրաները ֆիրէնցիէ ժողով-
քին եպիսկոպոսներուն հետ: Միւրտիչ կը
մեռնի 1469էն վերջ: Իր վարքը շատ ըն-
դարձակ ու ծանօթ է, բայց ոչ նոյնպէս
իր գրուածները:

Նաղաշի անուամբ հասած երգերը շատ
բազմաթիւ չեն: Բոլոր անհարազատ կը-
տորները գատնելով, որոնք կը պատկանին
ժամանակակից ուրիշ երգչի մը, տաս տաս-
նումէկ կտոր բան կը մնայ Միւրտիչ Նա-

ղաշի, քնարերգական սեռէ, որ խրատա-
կան ու կրօնական նկարագրով զգացում-
ներու հետ, կը բովանդակէ նաև գեղեցիկ
խմաստներ կենաց ունայնութեան և քաղ-
ցրութեան վրայ: Քանի մը կտորներու մէջ
ազդեցութիւնը կրած է կոստանդին Եր-
զնկացիին, մասնաւորապէս այն երգին
մէջ ուր եզական պայծառատեսութեամբ
մը Յիսուսը գարնան ու ծաղիկներուն կը
նմանցնէ: Մերթ ալ կոստանդինի քեր-
թուած մը կ'առնէ և նիւթը փոխելով՝ ու-
րիշ ձևի մը տակ հրապարակ կը նետէ:
կոստանդին, օրինակի համար, գարնան
վրայ կը խօսի, Նաղաշ նոյնը հարսանեաց
վրայ կը դարձնէ, անբռնագրօս ու պատշաճ
փոփոխութիւններով: Պատիւ աշխարհ տա-
ղին մէջ ամբողջ տողերով ազդուած է
Պոնտի քաղաքէն: Իբր բանագործական
տաղ գեղեցիկ է տղու մը մահուան վրայ
գրածը, հօրը աչքին առջև՝ որուն չկրնար
օգնել ճարահատեալ հայրը: Կ'երեւի թէ
սովի կամ սրածութեան տեսարանէ մ'առ-
դուած գրեք է սոյն կտորը: Գեղեցիկ տա-
գեր ունի մէջը, ինչպէս երբ տղուն նկա-
ւագիրը ընելով կ'ըսէ՝ Ուրբն կամար՝ աշ-
քը կանքիդ էր յաղկումս, - պատկեր մը
զոր մտածքը է թերեւ կամար մը և կան-
թեղ մը նկարած միջոց, իր այնքան հու-
շակուած Նաղաշի արուեստովը:

Յովհաննէս Թլկուրանցի, ծնած Միւրա-
գետքի Թլկուրան գիւղը շուրջ 1430, կը
յիշուի 1489 տարին կաթողիկոս եղած
Սիւրի մէջ, վարելով խաղաղ կամ աննշան
կաթողիկոսութիւն մը որուն վրայ կը ըռէ
պատմութիւնը: Թլկուրանցի կը մեռնի
1525ին և կը թաղուի Վահկայ ամրոցին
մէջ:

Թլկուրանցիէն գրեթէ 24 կտոր ծանօթ
քերթուածները երկու մասի կը բաժնուին,
սիրային և խրատական: Լիպարիտ սպա-
րապետին վրայ ռազմական երգ մ'ունի,
որ զգացման խորութեամբը շատ վար է
ուրիշ ծանօթ երգէ մը նոյն քաղ սպարա-
պետին վրայ, անծանօթ երգչի մը՝ որ կ'ե-
րեւի թէ դիւցազին ժամանակակից եղած
է: Իր սիրային երգերու մէջ գրած ըզ-

գագոսմբ միայն կրնայ մեկնել ու մեղմել դառնութիւնը որ կայ իր խրատական երգերուն մէջ, արդիւնը կեանքէ յափրանալուն: Մահուան զօրութիւնը բացատրելու համար անեղծ պատկեր մը կը գտնէ:

Արծիւ ես յերազ թռչես,
Լայնածիկ զթևերդ տարածես,
Զինչ յաշխարհ հըզօր մանուկ՝
Ի թևիդ ծայրն ծրարես:

Իր մէջ տիրող երկու զգացումներն ալ՝ սիրոյ և դառնութեան, կենաց խտութիւն մ'ունին, որ ժամանակով չեն տօգնուիր:

Գրիգորիս Աղթամարցի, ծնած շուրջ 1480, վաճառական կամ անոր մերձակայ գիւղերէն մէկուն մէջ: Կը յիշատակուին իր հօրը անուն՝ Ասրաբեդար և մօրը՝ Գուրան: 1512 տարին կը յիշուի իրր կաթողիկոս Աղթամարի: Յետոյ յիշատակաւ բանները իր վրայ շփոթ տեղեկութիւններ կու տան՝ որոնց նայելով պէտք է ապրած ըլլայ մինչեւ ժ.Պ դարուն վերջը: Ամէն պարագայի մէջ ներկայ եղած է Դանմազ շահի պատանշազմներուն:

Աղթամարցիի տաղերէն հանրածանօթ է Սոխակին ու Այգիին այլաբանութիւն ուր զգացման այնքան փափկութիւն կայ և այնքան սրտառուչ սէր մը կեանքին:

Աղթամարցին ուրիշ գերթումներ ալ ունի կրօնական բովանդակութեամբ:

Միակ երգիչը որ ամենէն աւելի կը բացատրէ այս շրջանի ոգին, է Նահապետ Քուչակ, այնքան ծանօթ ու հռչակաւոր դարձած յետ Պ. Զօպանեանի հրատարակութեան: Քուչակ ապրած է ժ.Պ դարուն սկիզբները վաճառականի կամ Հառուկուան գիւղին մէջ: Ուրիշ ոչինչ ծանօթ չէ մեզի իր կենսագրութենէն, իր անուան տակ հրատարակուած երգերը են սիրային, խրատական ու պանդուխտի: Քուչակներու ձևով գրուած են: Կրնայ վիճուիլ այս բառակներու վաւերականութեան վրայ իրը նոյն հեղինակի գործ, բայց անկարելի է տարակուսիլ որ այս երգերը աշուղական սրտին ամենէն ազնիւ ծաղիկը

չըլլան: Զգացումներու խորութիւնը, և ձևին պայծառութիւնը այնքան վերջանալով կու տան իր դարուն, որ անոր չհասաւորիր այլ եւս աշուղներու ոչ մի դար, թէև քաղաքական ու տնտեսական պայմաններուն մէջ աւելի լաւ ըլլայ: Հասկանութեան ոգին իր նուաստացման մէջ աւելի հանգուցիչ ու տենդոտ սիրոյ մը ձկտող, իր գերութեան մէջ աւելի հզօր ու կազդուրիչ աշխարհայեցողութեանց հետամուտ, և իր պանդխտութեան մէջ աւելի միութեամբ երգը փնտռող, կը գտնէ Քուչակի մէջ ամենէն աւելի հաւատարիմ թարգմանը իր զգացումներուն:

Ժ.Պ դարէն կը յիշուին բազմութիւն մը երգիչներու որոնց տաղերը աւելի կամ նուազ ճանչցուած կամ հրատարակուած են: Գրեթէ իւրաքանչիւր հայութեան կեղրոն, հաներ է իր երգիչը. այսպիսիք են Մկրտիչ Տարօնցի, Թարգետն Սեփաւորացի, Սարգսազ Բերդակցի, Զարարիս Աղուպցի, Խայիկ Կաթագի, Մարտտ Խիկար՝ ուսկէ դեռ շատ տեղ ժողովրդական ու ծանօթ է իր «Մարտն կո գայր ծաղկերկրով» երգը: Ասոնց երգերը շատ անգամ պարագայի ու թեթեւ գրութիւններ՝ իրենց մեծամասնութեան մէջ գրական մեծ արժէք մը չունին:

Թաշորցի Ժ. դարէն է Յովնաթան Նաղաշ, Շոթոթցի, ապրած 1661 – 1722, մեծ հայր համանուն նկարչին: Յովնաթանի գերթումները, հրատարակուած Զօպանեանէ, կը ցուցնեն թէ երգիչներու դպրոցը այլ ևս իր ծաղկանութեան բարձրութեան մէջը չէ, և աշուղական ոգին կ'իջնէ ժամանակի մը մէջ, որ այլ ևս չհետաքրքրուի սիրոյ ժողովրդական յայտնութիւններէն: Նաղաշի միջավայրն եղած է ընդհանրապէս թիֆլիզ, ուր ախորժելի տպաւորութիւններ ունեցեր է: Յովնաթան շատ միջակ տաղանդ մըն է էսթէթի ժողովրդական շատ ընդհանրացած ճաշակներով: Մէկէ աւելի կոտորներու մէջ իրմէ նախընթաց երգիչներու ազդեցութեան տակն է: Աղուոր է զատկի և զարնան մո-

թիվին վրայ գրուած իր երգը քան համա-
նիւթ միւս բոլոր երգերը:

Յիշատակութեան արժանի են դարձեալ
սոյն դարէն երկու էրգրուցիներ, Տատուր
և Դաւիթ Սարաձորեցի, որոնցմէ առաջինը
գինին կ'երգէ, երկրորդը՝ ծաղիկները. պա-
կաս չեն նաև թուշուններու երգիչներ որ
միշտ որոշ հեղինակ մը չունին: Ողային
այս թեւաւոր բանաստեղծութեան ինծի ան-
ծանօթ երգիչը, գիտցած է սաէպ իր շեշ-
տին մէջ կատուլեան շնորհք մը զնել: Տե-
սէք ինչ թեմեմութիւն կարգաւի այս երգին
մէջ, որ այնքան գարբիւի ու ոստոստուն
կ'երեւի որքան թուշունը:

Նըստեալ կայր ու լայր կարուկն

ի վերայ քարին, Այ հաւեր,

Ու զանկաւ կ'անէր ծաղիկուն

թուշունը

Ի քարձըր լերունք եւայ

ի կանաչ մարգեր նայեցայ.

Ի ի յորդայթ ընկայ

ի վարմին մէջ ի ծովակին:

Եկին զիս ի վեր առին.

Ձահարեկ սուրբն ցըցուցին.

Ձայս իմ կարկէլուն վրդիկս

Յականջէ յականջ գնեցին.

Ձայս իմ կարմըրուկ արեւնս

ի գտին ի վար վարեցին.

Ձայս իմ կարմըրած կըսուցս

կըրակին կածըն հասուցին,

Ձայս իմ մանտըրուց յոտկունքս

ի ծնեկացս ի վար կըտրեցին.

Ձայս իմ զունգզուն փետուրս

Մէկն ի սար արին մէկն ի ծոր.

Ձայն որ ի սարերն ընկեր՝

Ձայն ի իներ քամեկն ու տարեր.

Ձայն որ ի ծորերն ընկեր,

Ձայն եւեր չեղեղն ու տարեր:

Եւ սուրբ Գրիգորին նըման

Ձիս ի խոր վիրապն իջուցին.

Եկին զիս ի վեր առին

Մաշխի հաւասար ցըցուցին

Եւ սուրբ Յակովկայ նըման

Մասըն մասըն կըարուեցին.

Ձաւաշն ինձ պատանք զըրին

Ու կարմիր գինով զիս թաղեցին.

Ես ծայն զերեմիային ամի

Նախաւորն ու մօրն Եւայի:

Վարդն ու սոխակը տինգերական բա-
նաստեղծութեան մէջ գեղեցիկ զգայնու-

թեանց ու զգացումներու մոթիվներ եղած
են, և զայն աւելի ջերմապէս եղած են
արեւելեան բանաստեղծութեանց մէջ, ուր
ժողովուրդը չափազանց զգայուն կ'երևի
ծաղիկներու և թուշուններու այս երկու
կարգանք, իբր փունջն է բոլոր այն ու-
մաստներուն զոր երկուքն ալ շնչեր են
մեր միջին դարու երգիչներուն:

Միւ ծիւ ոսկէ վարդի թերթերն,

Որպէս և սանն նախնի ծերերն

Ահա մերձեցաւ զարնան շերերն

Անուշ օրերն.

Գեղեցիկաւ զօրէ, կանչէ, հառաչէ

Պիւպիւնն երամով երամով իւրով:

Չաւ լաւ թեւերն սղով ի սէր տարածեալ

Ողբով և կոծով չեղեւ շատացեալ,

Ի վերայ վարդին կարտաւարեալ

Եւ սիրով վառեալ:

Մաւ ծաւ թերթերուն վարդին թերթաց

Հեղու զարտաստու նման ազրերաց,

Տընէ և հանգչիւ նա ըստ օրինաց

Երբէք ոչ զիտաց:

Գիւ ծիւ քայլերով և ոստոստեով

Շուրջ ըզվարդենեօք շրջի ողբաւով,

Ի ծագել լուսնոյն երգս յօրինելով

Քաջ յարմարելով:

Ձիւ չիւ երամոց սոխակաց հաւուց

Եւսաւ հովանի ի յոստոց թաւուց.

Դաշտը նմանեցան քարերի նաւուց

Ի թուման հաւուց:

Ձիւ չիւ ծայրերով համեղ տաղերով

Գինին սառուցէք փայլուն պաղերով,

Վարդըն զնչեցէք թօփ թօփ շաղերով

Պուտ պուտ ցօղերով:

Գիւ զիւ վարդերն և լիւ լիւ տեղեր,

Դաշտը և տառապարք բլուրք և հովիտք,

Ձարդարեալ ցնծան և համայն լիւրեք

Ներքերն և վերինք:

Քու ըսլ վարդենեաց ի յոստոց ծայրէ

Մուշ ծու թուրտի ի վայր ի վայրէ:

Քու ըսլ արտասուք ըզօրտն իւր այրէ,

Ի փշուա վայրէ:

Երգիչներու դպրոցը պատմութեան այլ
և այլ փոփոխութեանց մէջ հայտնութեան
հետ լացեր ու ծիծաղեր է, զայն հրա-
հանգեր ու զուարթացուցեր է, բայց եր-
բէք կենանքի հոսանք մը յառաջ չէ բերած
կամ զայն վարած: Բանաստեղծութեան
օգտակար դերը ունեցեր է. այսինքն թա-

թար, պարսիկ ու արաբ անհամոյրները ընտելացնելու ու հասկացողութեան մը բերելու Հայոց հետ. անոր համար ալ անոնց լեզուներէն ու զգացումներէն այնչափ յամախ բառեր ու բացատրութիւններ կը դնեն իրենց երգերուն մէջ, կամ ոմանք նոյն իսկ բոլորովին անոնց լեզուով գրած են: Ազգային քաղաքականութեան մէջ հասանքներ ստեղծողն ու վարողը միշտ կը մնայ պաշտօնական ու բաժր դասակարգի գրականութիւնը:

Յիշեցինք թէ Յովհաննէս Երզնկացի կ'աջակցի Տէր Բարթողիմէոսի՝ Ակուիւնացիէն հայերէն թարգմանելու: Սոյն Բարթողիմէոսը կամայ ակամայ պետը կը դառնայ հոսանքի մը՝ որ նոր ուղղութիւններ յոռով կը բերէ թէ կեանքին և թէ գրականութեան մէջ:

Եւրոպայի պետութիւնները և մանաւանդ պապութիւնը իրենց արեւելքի աշխարհակալութիւնը վտանգուած տեսնելով, ուզեցին զանոնք վերստին կանգնել տարբեր միջոցներով: Փոխանակ զինուած բազուկի, զնացին զինուած մտքով. տիրելու տեղ՝ մտածեցին կրթել ու քաղաքակրթել. խաղաղական աշխարհակալութիւն. ինչ որ չըկրցան ընել ասպետները, զայն յաւակնութիւնն ունեցան իրացնել կրօնաւորները:

Իի այս ոգով, Բարթողիմէոս զոմինի կեան կրօնաւորը, Բոլոնիացի ազնուական ընտանեաց զաւակ, Յովհաննէս Իի. քահանայապետէն Արեւելք զրկուեցաւ, 1316 հոն հռոմէական ուղղափառութիւնը քարոզելու և անոր ազդեցութիւնը տարածելու: Իր առաքելութիւնը շատ ընդարձակ էր, բոլոր Արեւելքի ժողովուրդներուն համար էր, և մանաւորապէս մոնկղ թաթարներուն, որ ոչ դեռ շատ ժամանակ յայտնուած Յառաջակողման Ասիոյ մէջ, կրօնքի մասին դեռ որոշ համոզումներ չունէին: Բարթողիմէոս շրջեցաւ Խրիմ, Ռուսաստան և այլուր, բայց ամէն տեղ ալ և ոչ մէկ տեղ հող չգտաւ բայց եթէ Հայոց քով ու Հայաստանի մէջ: Իր գիտութեամբը և ազնիւ կերպերուն շնորհիւ, բազմաթիւ աշակերտներ ժողովեց իր քով, որոնք իրենց

այլ ևս նպատակ ըրին հայ եկեղեցին աւելի սերտ յարաբերութեան մը մէջ դնել Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ, անոր հետ միացնել: Իրենց միաբանութեանը Միաքանակի անունը տրուեցաւ:

Իրենց նպատակին հասնելու համար իբր միջոց ընտրեցին ուսումը. այսինքն լատին աստուածաբանական հոգեւոր ու բարեպաշտական գիրքերը հայերէն թարգմանելով ժողովուրդեան մէջ տարածել ու ասով ընտելացնել զանոնք լատին եկեղեցւոյ հոգւոյն ու բարբերուն հետ: Եւ որովհետեւ այն դարուն հայերէնը աստուաբանական ընկած էր, և իրենց կարելի չէր եղած մաքուր հայերէն մը սովորիլ, — այս երկու տգիտութիւնը հաշտեցնելու համար, յղացան Լատինաբանութիւնը: Իրենց այս լեզուին մէջ աւելի ուղղափառական զգացում կար թեւեւ քան հասկցուելու փափագ մը: Լատինաբանութեան մէջ կարելի է նշմարել նաև տեսակ մը կրօնական երկիւղածութիւն՝ որով կը վախէին լատիններէ շատ հեռացած միջոց Հռոմայ եկեղեցիէն իսկ քիչ մը հեռանալ:

Ինչ է լատինաբանութիւնը, Լատինաբանութիւնը արուեստն է հայերէն ձայներով լատիներէն խօսելու: Մարդ իսկոյն հելլենաբանութեան վրայ կը մտածէ: Ինչ որ լատինաբանութիւնը այնքան նման է հելլենաբանութեան, որքան յունարէնը Հռոմայեցւոց լեզուին: Մէկ տարբերութիւն կայ. հելլենաբանութիւնը գիտութեան պահանջին յարաջ եկաւ. և դեռ կարեւորութիւն մ'ունի. լատինաբանութիւնը կրօնական պահանջէ, և արդէն կորսնցուցեր է իր նշանակութիւնը:

Լատինաբան գրութեան օրինագիրքը կը ներկայացնէ այն գերականութիւնը, զոր 1674 տարին Յակոբ Հոյով տպած է Հռոմ: «Հաւատարիմ թարգմանիչներ են լատիներէնի նախդիրներուն, յետագաս, նախագաս ածանցներուն, կը ջանան նոյն իսկ հայերէն բառերու վանկերը լատիներէնի հաւասար զգացնել, լատիներէնի յարմարցնելու համար հայերէն անեզական անունները եզակի ըրած են, և ընդհակա-

աակը յոգնակի չունեցողներուն յոգնակի ստեղծներ են, կրաւորական ձևը սաստիկ շեշտած են, այս սեռի ամէն բայերուն անցեալ դերբային մէջ ալ եզ մասնին աւելցնելով, և ընդհակառակն չէզոք բայերու անցեալներուն եզ կամ ոոց մասնիկը զեղչելով: Բայց ինչ որ ամենէն աւելի օտարացուցած է իրենց հայերէններու արտայայտութիւնը՝ լատիներէնի համաձայնութեան խղճամիտ հաւատարմութիւնն է որով կը ջանան չլքելով անոր օրինադրեալ կարգէն, և ամբողջ քերականութենէն՝ »:

Բարթոլոմէոս իր հայ աշակերտներուն օգնութեամբ այս լեզուով շարք մը գիրքեր կը թարգմանէ և ժողովրդեան մէջ կը ցրուէ: Սոյն ժամանակները թարգմանուած են կէս մը իր և կէս մը յետոյ իր աշակերտներուն ձեռքով Գովինիկոսն կաղփին ձառոցն ու ժամացիքը, Սրբոյն Թովմայի՝ Համաստոտրիսն ընդդէմ հեքառնոսց, Գիրք Մորթրեանց և Առաքիլեոսիանց, Եօթն մահացու մեղաց վրայ քարոզներ և այս կարգի դեռ ուրիշ գրուածներ Ս. Ռզոստինոսէն, Ակուինացիէն, Պետրոս Արագոնացիէն, Բեռլայէն:

Բարթոլոմէոս կը մեռնի 1353 իրեն կը յաջորդէ իր վարիչ նոյն հոսանքին Յովհաննէս Փոնեցին, որ իրեն համախոհ կ'ունենայ իրեն աշակերտակիցը՝ Բակոբ Զահկեցին: Փոնեցի ոչ միայն կը ճոխացունէ լատինարան մատենագրութիւնը, այլ նաև ամբողջ գիւղեր կ'ունենայ իր իշխանութեան տակ: Խորախուսուած յաջորդութենէն՝ ծայրայեղութեան մէջ կ'իյնան, արհամարհելով՝ բոլորը ինչ որ կը պատկանի հայ եկեղեցւոյ, լեզու, կրօնը, ծէս, ազգութիւն, հայրենիք, — այն ատեն է որ հակահոսանքը յառաջ կու գայ, ազգայնական հոսանքը, վրէժխնդիր ու պահապան ազգային ծէսին, լեզուին, ոգւոյն ու սովորութեանց:

Երզնկացի վարբին մէջ յիշատակեցինք

թէ ինչ աստիճանի էր յարգանքը զոր ունէր հանդէպ Եսայի Նչեցիի, Սիւնեաց Գայլեծոր վանքին հռչակաւոր վարժապետը: Աւանդութիւնը կ'ուզէ որ ազգայնական հակահոսանքը այս պատկառելի անձէն բղխած ըլլայ: Եթէ բանասիրութիւնը կը մերժէ Միաբանասէրներուն դէմ քանի մը կատաղի ու նախատախից գրութիւններ իրեն ընծայելու, բայց այս ստուգ է որ Եսայիի գործերը, ինչպէս նաև իրեն աշակերտակից Միսթար Սասունցի անուն ունեցող վարդապետին գրուածները, աւելի համաձայն են այն աւանդական ոգւոյն դարերով յաւերժացած հայ եկեղեցւոյն մէջ: Եսայի իր Եզեկիելի մեկնութեան մէջ գրեթէ խմբագրութիւն մը կ'ընէ իրմէ նախընթաց նոյն մարգարէին մեկնիչներուն, ինչպէս ժամանակակից ուրիշ վարդապետ մը Յովհաննէս Գանձակեցին, իր ընթերցուածոց մեկնութեան մէջ ուրիշ բան չունի բայց եթէ Գրիգորիս Արշարունին ընդօրինակել:

Հակահոսանքին աւելի շեշտուած կերպարանք մը տուաւ Նչեցիին աշակերտը Յովհաննէս Որոտնեցին, ինչպէս սաստիկ էր եղած Բարթոլոմէոսի աշակերտին, Փոնեցւոյն արհամարհանքը դէպ ի ազգայնականութիւնը: Որոտնեցին կը հիւրընկալէր Միաբանասէրներու գիտութիւնը, ինչ որ ցցուցեր է իր քանի մը գրուածներուն մէջ, — Յովհաննէս աւետարանի մեկնութիւն, — Եւթաղի յառաջարանութեանց լուծմունք, — բայց սաստիկ կը վանէր անոնց օտարամոլ ուղղութիւնը:

Բայց ազգայնական հոսանքին մէջ այն որ կը մարմնացնէ թթուած ազգայնութեան գաղափարը, է Գրիգոր Տաթևացին, այսպէս կոչուած՝ երկար ատեն Սիւնեաց Տաթև վանքին մէջ դասախօսած ըլլալուն համար:

Տաթևացի ծնած է Վայոց Ձոր, 1340 տարին:

Իր ստուար մատենագրութեան մէջ նշանաւոր եղած են Հարցմանց Գիրք՝ երկու հատոր Ամարան և Ձմերան, եօթնաւոյս կուչուած իր ժամանակակիցներէն:

1. Հմմտ. Գեղեցիկը Լեզուին մէջ, Բազմ. 1908 էջ 160.

Տաթևազին իր հմտութեանը հետ՝ տը-
ղայաժամուտ է և իր տաղանդը յաճախ ոչըն-
չ տաթևազին մէջ կը վատնէ:

Իրենց ժամանակի հոսանքներէն ճիշ-
կամ շատ ազդուելով, բարի ժամանակա-
գիրները, որ միշտ ամենակարեւոր մասը
կազմած են հայ գրականութեան, յառաջ
կը տանին իրենց շահեկան գործը:

Ստեփանոս Որբիւհան, ԺԳ-ԺԻ. դար,
որդի Սիւնեաց Տարսայիճ իշխանին, յե-
տոյ եպիսկոպոս նոյն նահանգին մետրա-
պոլիտ տիտղոսով, կը զըէ Սիւնեաց պատ-
մութիւն մը, ծագումներէն մինչև իր օրե-
րը: Իր գործը հետաքրքրական է անով
որ իբր ազդիւր գործածներ է յիշատակա-
րանները, եկեղեցիներու արձանագրութիւն-
ները, և մանաւանդ թագաւորաց հին նա-
մակներ: Այս պատմութիւնը կը նշանակէ
մի անգամայն այն նախամեծարութիւնը
զորս հետզհետէ կը ստանար Սիւնեաց աշ-
խարհը, իբր կեդրոնը ազգային ոյժին, ուր
յետոյ պիտի իշխէին մէլիքները:

Մարգրիտ Աբեղայ ԺԴ. դար, ոչ շատ
ծանօթ վարդով, Պատմութիւն վասն ազգին
նկողնաց տիտղոսին տակ, թաթարաց պատ-
մութիւնը կ'ընէ երկար տեղեկութիւններ
տալով Կիլիկիոյ մէջ կատարուած քանի
մը անցքերուն վրայ: Եզրպտոսի փնտրիւ-
տար սուլթանին արշաւանքը նոյն երկրին
մէջ, վրան զօրաւոր տպաւորութիւններ
թողած կ'երևի:

Առոնց ժամանակակից է նաև Մխիթար
Այրիվանեցի որ ընդհանուր պատմութիւն
մը թողած է, շատ համառօտ, ուր ոչ այն-
չափ ղէպքեր կը յիշատակէ, որչափ հե-
ղինակները՝ որ զանոնց աւանդած են: Տե-
սակ մը պատմական մատենախօսութիւն:
Իր գրուածքը կը վերջացնէ շատ բարեմը-
տութեամբ խորհրդածելով որ եթէ Յով-
հանէն Աւետարանիչը Գիտուսի երեք տա-
րուան ղէպքերը արձանագրել անկարելի
կը համարէ, որքան աւելի անհնարին պէտք
է համարիլ բոլոր դարերու ղէպքերը գրել:

Թովմաս Մեծփեցի, միակ պատմիչը
ԺԵ դարու, երկար ժամանակ Արճէշի քով
Մեծփայ վանքին մէջ ապրած: Գրած է

պատմութիւնը «Լանկթամուրայ և յաջոր-
դաց իւրոց», Համառօտ յառաջարանին մէջ
դրած է ամբողջ իր պատմական իմաստա-
սիրութիւնը:

«Պարտ է գիտել ուսումնասիրաց և բա-
նասիրաց անձանց զի ժամանակն բաժանի
յերեք՝ յանցեալն, ի ներկայն և յապառ-
նին: Եւ վարդապետաց եկեղեցւոյ պիտոյ
է վասն երիցն գիտելոյ. վասն անցելոյն
պատմել, վասն ներկային խօսել, վասն
ապագային իմանալ և զգուշացուցանել»:
Մեծփեցիի պարտը համարած է խօսիլ իր
ժամանակի ղէպքերուն վրայ, համառօտ
և անարկեստ, ցուցնելու և զգուշացնելու
համար աշխարհներուն աւերը:

Ութնտասներորդ դարէն յառաջ լաւա-
գոյն պատմիչն է Առաքել Դավրիժեցի, -
Դավրէժ քաղաքէն, - Էջմիածնի միաբան:
Իր պատմութիւնը՝ զոր գրած է Փիլիպպոս
կաթողիկոսի յանձնարարութեան վրայ, 60
տարուան շրջան մը կը բովանդակէ, պատ-
մած ղէպքերուն մեծաւ մասով ժամանա-
կակից ու մերթ կանաւտես ալ է եղած:
Իր գրուած շրջանը հետաքրքրական դար-
ձուցեր է ոչ միայն հայութեան համար,
այլ նաև Պարսից ու Ռոմանացու: Ազգու-
նկարագիրներն ունի Զուղայի բարօրութեան
ու անկման մասին և Վրաց գիմաղրութեան
վրայ Շահ-Աբրահիմ արշաւանքին: Այս մեծ
թագաւորին ղէմը դուրս ցատքեցնելու հա-
մար, առանձին հմայք մ'ունին իր ման-
րավէպերը: Վերին աստիճանի ճարտար է
ղէպքերուն բեմական հանգամանքներ տա-
լու և ազդելու: Մ'արդ հեւ ի հեւ կը հե-
տեւի Վրաց Լաւարսափ թագաւորին և ու-
րիշ այս կարգի զրուագներուն: Սեբէոսէն
ու մանաւանդ Բիւզանդէն շունչ ունի: Իր
գործը մատենագրական դարագլուխ կը
կազմէ:

Դաւրիժեցի բարձր ընկերութեան պատ-
միչն է. ժողովրդեան բուն ոգին կը ներ-
կայացնէ իրեն մօտ ժամանակակից մը,
Զաքարիա Սարկաւազ, Քանաքեռ գիւղէն:
Կաղ, կարճահասակ, Զաքարիա սիրտն ու
հոգին բաց ունեցեր է բոլոր երեւոյթնե-
րուն հանդէպ: Իր պատմութեան մէջ Դաւ-

բիժեցիկին արձանագրածները՝ մասամբ կրկնելով հանդերձ քանի մը նոր պարագաներով, յառաջ կը տանի զայն 40 տարի, տալով շահեկան տեղեկութիւններ Շահ Աբասի վրայ, անոր յաջորդներուն, Երեսանի խաներուն, կաթողիկոսներուն, վարդապետներուն, երեւելիներուն վրայ: Երայր աստիճան ունի գեղեցիկագիտական զգացում, և իր արձանագրած դէպքերը երբեմն հոգին ուրախութեամբ կը լեցնեն: Իր ոճը կը կայծկւտայ հայ ժողովրդեան յատուկ սրամտութեամբն ու տեսակ մը զուարթութեամբ նոյն իսկ իր թշուառութեան մէջ: Ահարեկ գիւղապետը, առեանգութեամբ աղիկները, հաթէ մը, հիւսիսայգի մը տպաւորութիւնը, քրիստոնեայ և իսլամ նախանձայուգութիւնները հոն ուրուագրածուած են պարսկական մեքլութեանց ոճով: Ամբողջ գործը նիւթերու նորութեամբն ու զանազանութեամբը և արագ ու թեթեւ ուճովը, կը կարգացուի թարմ լրագրի մը պէս:

Այս Քանաքեռցիին պատմութիւնը անհրաժեշտ է թափանցելու համար ուրիշ մեծ Քանաքեռցիի մը հոգեբանութեան մէջ, Աբովեանին:

Հուսկ՝ ամբողջացնելու համար այս շքրջանը հարկ է յիշատակել նաեւ Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսին համառօտ գործը՝ Պատմագրութիւն անցից իայոց և Նասր շահին Պարսից, ուր պատկերացուած է Նասր շահին յայտնուիլը, մեծնալն ու տիրելը, — և այն մեծ սէրն զոր ունէր հանդէպ հեղինակին՝ իբր Հայոց կաթողիկոս: Աբրահամ հասարակաց գիծ մը ունի իր մէջ երկու առաջին նախընթացներուն հետ, Դաւրիժեցիին և Զարգարիա Սարկաւագին: Այս երեքը կը ցուցնեն բոլորովին անհետացած և աներեւութացած հին շրջանը հայ կեանքին ուր միշտ դեռ ծանօթ իշխանական տուներու և իշխանութեանց մնացորդներ ունէր երկրին քանի մը կողմեր: Անդադար պատերազմներով մեր երկրին վրայ, գերութիւններով ու աւարառութիւններով, հրով ու սրով, ժողովուրդը ցրուած ու վայրաւաթն, հայութիւնը

կը մտնէ նոր փուլի մը մէջ ուր կը սկսի ապրիլ այն կեանքը զոր հիմայ կ'ապրինք: Սիւրբա՛ն Քանաքեռցի մինչեւ Դաւաթ, թաւ միզէն մինչեւ Նեղոս, ազգը կ'ապրի առեւտրականի և քաղաքացիի կեանքը, չմըտածելով այլ ևս բայց եթէ խաղաղական նուաճումներու վրայ ուրիշներու ծառայութեան մէջ, չերազմելով այլ ևս բայց եթէ աւելի լոյս և աւելի հարստութիւն:

Հ. Ն. ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ

© ԲԱՆԱՍՏԵՂՇՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ©

Ա.Լ.Ի.Ք.Ն.Ե.Ր.Ը

Աւերակներ, յարժեքային յուզմունքներ
Այդ աշուղներն ապերաստն ու հրապարտ,
Որ կը փրփրեն միշտ հեռագրով դիմաճարտ,
Ես կը սիրեմ անոնց երգը վայրենի:

Քարափին մօտ, երբ ժայռերու կուրծքին դէմ,
Կու գան շահիլ բարբառներով անծանօթ,
Որքան գողոր է անոնց նըւազն աղբուցոտ,
Որ այրերին մէջ կը հոսի՝ երկնածեմ:

Աւերակներ, մըտերիմներն իմ սրտին.
Ես կը սիրեմ մերթ խօսակցիլ անոնց հետ,
Լըսել անոնց մեղեդիներն անհանգիւս,
Եւ պահ մ'ըմպել անոնց խորհուրդն երկնային:

Ո՛ր քաղցրութիւնն, համագրաւող շնչան հըզօր՝
Այդ զարուար մըմունքներուն անանուն,
Որ վիճերու մէջ իսկ կեանք մը կը գեղուն,
Լեցուէ՛ խորհուրդ հոգիւս մէջ աղցաւոր:

Որքան յաճախ ըստասեր եմ դիտելու
Փրփուրներու անվերջ պարը խօսական,
Որ յանկուցիլ շարժումներով բազմազան
Ծովին վերայ կ'ախարհանք մը կը թողու:

Գիշեր ջընաղ... Աստղերն ահա կ'արթնան
Յերեկօթի իրենց երկար մըրափն,
Ու ծովին մէջ իրենց լողանքը կ'ընեն.
Կ'ուզեմ ըմպել ջուրի պլրանքն աննըման:

Որքան բարի սա՛ փարոսն ալ հեռակայ,
Որ կը թթիւ միշտ նայուածներ լուսաւոր: